

ИЖОДИЙ ЖАРАЁННИНГ ИНСОН ҲАЁТИДА ТУТГАН ЎРНИ, МОҲИЯТИ

DOI: <https://doi.org/10.53885/edinres.2021.96.66.105>

Каримов Равшанбек Ризоматович

*Педагогика ва психология таълим йуналиши 2 курс магистр Тошкент
вилояти Чирчик давлат педагогика инстуту*

Аннотация: Ушбу мақолада ижод тушунчасининг моҳияти ёритиб берилган. Мактабгача ёшдаги болаларнинг ижодий қобилиятларини ривожлантириши бўйича олиб борилган илмий тадқиқот ишлари таҳлил қилинган. Катта ёшли киши ва бола ижодкорлиги тушунчаларининг асосий хусусиятлари аниқланган.

Калит сўзлар: ижодкорлик, ижодий ривожланиши, ижодий фаолият, педагогик муаммо, фаолият.

Ижод - бу онгнинг олий даражаси, фаолиятнинг юқори ва анча мураккаб шакли бўлиб, у инсонга ҳосдир. Ижод инсоннинг барча психик жараёнларни, барча билим, малака, барча ҳаётий тажриба, ахлоқий, жисмоний кучини мобилизацияси натижасида оригинал ва тарихий-ижтимоий, бетакрор сифат янгиликлари бўлиб туғилувчи мўъжизадир. Санъатда, шу жумладан тасвирий санъатда ҳам ижоднинг натижаси бадий асар яратишдан иборат бўлади. Яъни, объектив борлиқни махсус шаклдаги хусусиятларини бадий образлар тарзида акс эттиришдир. Ҳақиқий санъат асари - ўзида бадий образ шаклида ҳали бунгача бўлмаган янгиликни яратилиши ҳисобланади. Бадий ижод эса ижодий жараён орқали амалга оширилади. Бунда рассом ғоявий-бадий мазмунни жам этган ҳолда тугал бадий асар яратади. Ижод ва ижодий жараёнлар худди фандагидек санъатда ҳам ўзининг мураккаб кўринишлари ва хусусиятлари билан ажралиб туради. Шу билан бирга, ҳар қандай ижодий жараёндагидек умумий, объектив қонуниятларга эгадир. Шундай бўлсада, ижодий иш усули ва йўллари умуллаштириш ва тавсифлаштириш мумкин. Бадий ижоднинг моҳиятини очиб бериш, хусусан, ижод фаолиятининг структуравий факторларга бўлиниши масаласида қизиқарли ғоялар илгари сурилган, улар «ижоднинг кучи», «ижоднинг компонентлари» ва бошқалар бўлиб, у Г.Л.Ермаш томонидан ўтказилган «Санъатнинг ижодий табиати» тадқиқотида берилган. Бадий ижоднинг кучи ва компонентлари Г.Л.Ермашнинг фикрича гносеологик маънода бир эмас. Ижоднинг кучи бу шахснинг субъектив, руҳий ва амалий қобилияти, бадий ижод жараёнининг «механизми»

ҳисобланади, ижод компоненти эса бу рассом руҳий оламининг мазмунли элементлари, яъни, ижоднинг «қурилиш материали» ҳисобланади. Ижоднинг кучи Г.Л.Ермашнинг баёнича «Руҳий ва амалий қобилиятлар» (меҳнат, ҳоҳиш, илҳом, ҳиссиёт, ҳотира, тафаккур, сезгирлик, ҳаёл, бадиий талант) инсоннинг руҳий ҳаётини психик жараёнлари шаклида; (ҳоҳиш, сезги, эрк); билиш жараёнлари (шахс психологияси, фаолият, эътибор) ва инсоннинг индивидуал-психик хусусиятлари (темперамент, характер, қобилият) психик ҳаётини намоён этади.Шунингдек билиш жараёнлари – (идрок, ҳотира, тасаввур, ҳаёл, сезги, тафаккур ва нутқ) кабилар ёрдамида ҳам амалга ошиб боради. Қобилиятлар - деб шахснинг фаолиятини конкрет турининг юқори даражада бажаришнинг шартли бўлган психик ва сифат хусусиятлари тушунилади. Қобилиятлар шахснинг индивидуал-психик хусусиятларига киритилади. Қобилиятлар умумий у ёки бу даражада фаолиятнинг барча турларида намоён бўлувчи инсоннинг махсус фаолиятининг алоҳида турларида намоён бўлувчи (бадиий, муסיқавий, математик, техникавий, муомилавий) турларига ажратилади. Қобилиятлар билим, кўникма, малакалар билан бир бўлмаслиги мумкин, у фаолиятнинг тезда, чуқур ва мустаҳкам эгаллашнинг усул ва методларини ўзлаштириб олишда намоён бўлади. Талант - қобилиятнинг олий ривожланганлик даражаси ҳисобланади. Бадиий ижоднинг таркибий қисмлари ҳақида фикр юритамиз.Меҳнат – инсоннинг асосий фаолият турларидан бири ҳисобланади. Бу фаолият туфайли инсон моддий ва маънавий бойликлар яратади. Ижод эса, меҳнатнинг тури, унинг махсус ва олий шакли ҳисобланади. Ижод шундай меҳнатки, у маънавий бойликлар яратишга қаратилади. Ижодий меҳнат ҳажми бўйича катта, характери жиҳатидан рангбарангдир. Меҳнат натижасида санъат асари яратилади. Рассом меҳнати турлитумандир. Улар адабиётлар ўқиш, муассасаларга бориш, жамоаларга бориш, табиатни кузатиш, қоралама ва хомаки расм, этюдлар бажариш, кўрилганлар ҳақида фикрлаш, композиция эскизлари устида ишлаш ва хоказолар. Рассом ижодий меҳнاتини шартли равишда икки турга ажратиш мумкин. Биринчиси, турли ҳил кузатишлар ва ҳаётни ўрганиш, билим, дид ва дунёқарашнинг ўсиши, маҳорат, кўникма, малакаларни эгаллаш билан боғлиқ бўлса, иккинчиси – бу асар яратиш билан боғлиқ бўлган, қисқа ёки узок муддатли бўлиб, бу ғоянинг характери, рассомнинг индивидуал хусусиятларидан келиб чиқади. Рассомнинг кенг кўламдаги меҳнати, ижодий жараёнининг мураккаблиги - булар барчаси санъатда профессионалик мажбуриятини юклайди, тасвирий санъатда янада алоҳида махсус ҳолатлари талаб этилади. Меҳнат ижоднинг ичида бошқа фаолиятлар қатори (анча яширин, «ички» сезги, ҳотира, тафаккур ва бошқ.) фаолият бўлсада, унда ижоднинг натижалари яққол кўринади.

Ҳиссиёт – ижод кучлари орасида алоҳида ўринни эгаллайди, бу репродуктив кучи деб айтилади, қайсики унинг ёрдами билан инсон ташқи олам билан алоқада бўлади ва ўзининг ақл-идроки билан акс эттиради. Ҳиссиёт идрок, сезги, ҳотира асосида, шунингдек тафаккур ва бошқалар билан инсонга ҳаётдан олган таассуротлар запасига эга бўлишни тақозо этадиган бу соҳада турли фаолиятларни амалга оширади, жумладан, меҳнатнинг энг олий даражаси ҳисобланган ижод билан ҳам. Шундай қилиб, меҳнатнинг олий шакли ижоддир. Ҳар бир инсон дунёни идрок қилади, тасаввур қилади, яққолроқ ҳис этиб боради. Кузатишлар асосида кўпдан-кўп таассуротлар олиб, эшитиб, ўқиб ҳотирада анча ёрқин сақлаб қолишга ҳаракат қилади. Булар асар яратишда жуда ҳам зарур, қайсики, ҳотирада фақат ўз мазмунида борлиққа эстетик, ҳиссий муносабат акс этиб турувчи воқеалар акс этади. Эмоционал тўлқинланиш – ижоднинг кучлардан бири сифатида рассом учун жуда зарур ҳисоблади. У шунинг учун зарурки, улар орқали ҳаётдан анча ёрқин таассурот олишнигина эмас, балки рассом ўзида бу тўлқинланишни ўтказди. Шундай қилиб ҳиссиёт репродуктив ижод кучи сифатида оламни акс эттирувчи, айтиб берувчи вақтда ҳаётда янгилик яратишга ёрдам берувчи сифатида санъатга индивидуал муносабат пайдо қилади ва борлиқнинг образини шоироналаштиради. Ҳотира – худди ҳиссиёт каби бадиий ижоднинг репродуктив кучи ҳисобланиб, у ўз навбатида ўзида энг зарурий психик жараённи – одамнинг ўтган тажрибасини намоён этади. Жумладан, ёдга олиш, ёдда сақлаш ва сўнгра шундай нарсани яратиладики, уни ўтмиш тажриба мазмуни билан боғламасдан хотиранинг аралашувисиз борлиқни, жумладан, бадиийликни ҳам идрок этиб бўлмайди. Ҳотира бадиийликни акс эттиришда хизмат қилади. Инсон ҳаётида ва ҳар қандай фаолиятида хотирани четлаб ўтолмай қолади, хусусан у ўша таассуротлар билангина яшаб юради. У ўтган, кўрганларини, англаганларини ва таассурот материалларини тахлилига кўра, тафаккурнинг натижаларидан фойдаланиши зарур бўлади. Ўтмиш тажриба фақат ҳотира эвазигагина сақланиб қолиши мумкин. Рассомнинг хотираси етарли таассуротлар захирасига эга бўлгандагина у натурасиз ишлай олади. Тасвирий ижод хотиравий образларсиз бемақсад ва бефойдадир. Натурадан ишлашда олинган тасаввурлари йиғиндиси ва кўриш таассуротлари (тўлиқ образли) асарни қамраб олувчи қимматли образлар яратишга имкон беради. Рассом чизишни, ёзишни, ясашни ва хоказоларни тасаввур ва ҳотира асосида бажариши, у натурадан қандай ишласа, «ўзидан» ҳам шундай ишлай олиши шарт. Ҳотира бой бўлмоғи учун рассом уни доимо ривожлантирмоғи, машқ этиб бормоғи зарурдир. Жуда кўп машқ қилган ва ўзининг кўриш хотирасини ривожлантирган буюк рус рассоми В.А.Серов кичик ёшидан оқ сурат чизишни бошлаганда

хотирадан чизишни ёқтирарди. Ундан буни устози (кейинроқ) И.Е.Репин ҳам талаб қилган эди. И.К.Айвазовский эса ҳайрон қоларли даражада кўриш хотирасини эгаллаган эди. Рус рассомлари – манзарачилари Ф.А.Васильев, И.И.Левитанларнинг кўриш хотиралари ривожланганлигини изохлашга ҳожат йўқ. Ирода – ижод кучининг самарасини белгиловчи, ижод учун энг зарурий психик жараёнлардан бири ҳисобланади. Ирода меҳнат фаолиятининг асосий тури сифатида амалга ошсада, лекин меҳнатнинг самараси иродавий хусусиятларнинг намоён бўлишига боғлиқ. Иродасизлик маънавиятнинг кучсизланишига олиб келиши, сўнгра жисмоний куч ва инсонда дангасалик ва хатто онгсизликка олиб келиши мумкин. Бу ҳолда инсоннинг бирор аҳамиятли нарсга яратиши ҳақида гап ҳам бўлиши мумкин эмас. Ирода психологик нуқтаи-назаридан ўзида шахснинг онгли равишда ўз ҳаракатларини бошқарадиган психик жараён бўлиб, мақсадга эришиш йўлидаги қийинчиликларни бартараф этиш йўлидаги кўникмасини эгаллашдаги уринишларида намоён бўлади. Ирода мақсадга етиш учун ақлий ва жисмоний куч-қувватини онгли равишда бошқара олиш ёки аксинча қандайдир воқеани амалга оширмоқликдир. У фақат инсонга ҳосдир. Ирода оддий ва мураккаб ҳаракатлар орқали амалга ошади. Мураккаб иродавий ҳаракатлар аввало, англаш ва масалани қўйиш, масалани қўйиш ва режалаштириш, режалаштириш ва мақсадни амалга оширишни назарда тутди.

Ирода маълум хусусиятлари билан характерланади: ҳаракатчанлик, устакиллик, кескирлик, қатъиятлилиқ, сабр-тоқатлилиқ ва ўз-ўзини бошқара олиш. Иродавий хусусиятларнинг намоён бўлиши, иродавий имкониятларни сўзсиз, қуйидаги психик жараёнлар – ҳаёл, сезги, ҳотира, тасаввур кабилар билан боғлайди. Шундай қилиб, ирода катта куч сифатида ижодни активлаштиради, юқори натижаларга эришиши ва яна рассомнинг шахс сифатида шаклланишида юзага чиқади. Тафаккур – ижод кучларидан бири бўлиб, борлиқ материаллари ҳақида фикрлашда, таҳлил қилишда идрок, сезги, ҳиссиёт ва эсда қолдиришда асосий рол ўйнайди. Ҳотира воситасида, яъни, бадий асар яратиш мақсадида, тафаккур иштирокида борлиқни чуқур ва ҳар томонлама билишнинг олий жараёни ҳисобланади, предмет ва воқеаларнинг белгилари ва ўзаро бир бирига қонуний боғланганлиги билан, умумий ва ички хусусиятларини очишга йўналтирилган ҳолда намоён бўлади. Бадий асар инсон фаолиятининг бошқа соҳаларидаги каби, тафаккурнинг маҳсули ҳисобланади. Санъат асари фақат тасвирий материални ўз ичига олибгина қолмай, балки ғоявий-эстетик мазмун, дунёқараш, фалсафий тушунишни ҳам қамраб олади. Рассомнинг тафаккури ижодий характери билан ажралиб туради, у ижодий ҳаёл билан бирга ҳаракатланади ва

санъат спецификаси хусусиятлари билан боғлиқ равишда ишлайди. Хаёл – ижодда асосий ва ўзига хос натижа кўрсатувчи ижодий кучдир. Бадиий ижодда унинг ихтиёрий, ихтиёрсиз, яратувчи ижодий ҳаёл каби турларининг барчаси иштирок этади. Булар ичида албатта ижодий фаолиятда ижодий ҳаёл катта ўрин тутди. Илҳомланиш – инсоннинг меҳнат жараёнидаги энг кўтаринки рухий ҳолатидар. Рассомнинг ижодий меҳнатида илҳомланиш, актив ижод кучларидан бири сифатида аҳамиятли рол ўйнайди. Илҳомланиш – гўё ижодий, маънавий, жисмоний жиҳатдан қаттиқ босим бергандай туюлса-да, лекин амалий жиҳатдан рассом учун бу вазият жуда енгил кечган, унда ҳамма нарсга осон эришилган, ижодий топшириқлар жуда тез ечилган бўлади. Бу енгиллик шу нарсга билан боғлиқ бўладики, бунда рассом катта ҳаётий таассуротлар захирасига эга эди ва катта қизиқиш ва қувонч билан ишлаган эди. Бунда унинг ижодий ҳаёли ва образли тафаккури фаол ишлаган эди. Буларнинг барчаси соннинг сифат даражасига ўтишига – натижада, қаттиқ илҳом билан ишланган меҳнат бадиий асарни дунёга келтирган эди. Интуиция – сезгирлик, бу инсон ҳаётида алоҳида феноменал ва мураккаб фаолият бўлиб, инсон рухий фаолиятида – яъни ижодий меҳнатда, хусусан бадиий ижодда катта рол ўйнайди. Шу билан бирга сўзсиз интуиция хотира, тафаккур ва образли тасаввур билан жипс алоқада бўлади. Интуиция объектив борлиқни акс эттирувчи сифатида бўлсада, уни ривожлантириш йўллари ҳам бордир. Улардан асосийси - организмнинг биологик сифатларини тарбиялашдир (рассомнинг кўзи, қўшиқчининг овози, муסיқачининг қулоғи ва бармоқлари, раққосанинг қомати) кузатувчиликни ўстириш, хотиранинг хажми ва ишчанлигини кўтариш, тафаккурни ривожлантириш (жумладан, образлиликни), ҳаёл, ҳиссиётни тушуниш, бирмаромлилик, узлуксиз меҳнат ва янги ечимларни ҳар томонлама излаш кабилардир. Бадиий талант - шахсни индивидуал-психологик хусусиятларидан бири бўлиб, у асосан бадиий ижодда энг катта куч сифатида фаол иштирок этади. Талант туғма эмас у туғилганда тайёр холда берилмайди, авлоддан-авлодга ўтадиган мерос ҳам эмас. «Инсон шундай асос билан туғиладики (ривожлантириш мумкин бўлган қобилиятларнинг табиий белгилари), қайсики инсоннинг ўзида туғма анатомик ва психофизиологик ўзига хосликлар билан мавжуд бўлади».* Қобилиятлар маълум шарт-шароитлардагина шаклланади ўсади: улар - атроф муҳит, актив фаолият, одам саломатлиги кабилардир. Бадиий талант албатта санъатга меҳр-муҳаббатни талаб этади, яъни баъзи шароитларда болаликдаёқ санъатга қизиқиш шаклида кўринади ва ижод қилиш иштиёқи тинчлик бермайди. Бунга мисол тариқасида И.Е.Репин, В.И.Суриков, В.А.Серов ва бошқаларнинг анча барвақт юзага чиққан талантларини эслашимиз мумкин. Инсоннинг бадиий иқтидорининг энг

юксак жаражали сифати бу гениалликдир. Бадиий ижодда гениаллик тушунчаси талантнинг изохсиз юқори даражада намоён бўлувчи сифати бўлиб, қайсики у рассомни ўз замонаси, маълум тарихий давр санъатидан юқори турувчи ва дунёвий аҳамиятга эга бўлган санъат асарлари яратишга олиб келади. Ижод компонентларига - билим, дунёқараш, бадиий услуб, эстетик ва бадиий дид, маҳорат киритилади. Билим ижоднинг асосий бош компоненти, объектив реалликни билишнинг асосий материали ҳисобланиб, уни эгаллаш орқали сезги, эстетик ҳис қилиш, идрок, тафаккур, ҳотира, ҳаёл, Дунё-қараш, кўникма, малака, ижодий иш услуби, маҳорат ривожланиб боради. Рассом учун билим - бу ҳаётий материал, ҳаётни чуқур ва ҳар томонлама ўрганиш бўлиб, усиз санъат асари яратиш бўлмайди. Ҳаётни билиш рассомда унинг ҳиссиётлари орқали ўтади. Аввало мантикий ва ҳиссий билишнинг органик мос келиш билан ўрганмасдан туриб образли тафаккурни ривожлантириб бўлмайди, усиз эса, ўз навбатида бадиий образларни ҳам яратиш бўлмайди. Рассом ҳар томонлама ҳаётни яхши билган, билимли, зиёли инсон бўлмоғи лозим. Ундан ташқари, у билимини ўзининг ҳиссиётлари орқали ўтказиши ва умумлашган шаклда бадиий образ шаклида акс эттирмоғи лозим. Дунёқараш - объектив борлиқни бадиий характерда фаолиятнинг ғоявий йўналишга мос ҳолда аниқлашдан иборатдир. Дунё-қараш фанлардан олинган билимлар асосига суянади. Бадиий услуб ҳам ижоднинг алоҳида компоненти сифатида акс этади. Эстетик ва бадиий дид - ҳам дунёқараш, ҳам бадиий услуб бўлиб, рассомнинг маълум алоҳида ғоявий эстетик ижодий йўналишини кўрсатади. Эстетик ва бадиий дид инсонга туғилганда берилмайди, худди қобилиятга ўхшаш, у инсоннинг ўсиши билан ривожланиб боради, инсоннинг сезги органларини, психикасини ҳаётни билишдаги тажрибаси билан ривожланиб боради. Эстетик дид тушунчаси санъатга бўлган муносабатдаги бадиий дидга нисбатан кенгроқдир. Маҳорат - ижоднинг етиб бўлмас ва ўзгача бир компонентларидан биридир. Баъзан маҳоратни қобилият, ижод ва талант билан тенглаштирилади. Бу тўғри эмас. Шубҳасиз, ваҳолангки тасвирий санъатнинг зарурий шароитида намоён бўлувчи шахснинг бадиий қобилиятлари, индивидуал рухий хусусияти ва сифатларидир. Талант - қобилиятнинг тасвирий фаолиятга муносабатларда алоҳида кўзга ташланади, қайсики, таълим ва тарбия жараёнида олинган юқори ривожланган ва бадиий ижоднинг энг юқори даражасини таъминлайдиган ҳолатидир. Маҳорат эса тасвирий фаолиятда тасвирий техника, билим, кўникма, малакани мукамал эгалламоқдир. Юқори даражадаги билим, кўникма ва малакаларсиз талантнинг ривожини бўлиши мумкин эмас.

Адабиётлар:

Кузин В.С. Психология. М., 1982. 246-бет

Мақсудова М. Мулоқот психологияси. Тошкент, 2006.

Каримова В. Психологияси. Тошкент, 2000.

Бойметов Б. Қаламтасвир ўқитишнинг илмий асослари. Методик тавсиялар. Тошкент: 1995.

Тасвирий санъат фанини ўқитиш методикаси. Тошкент – 2006 йил Ўзбекистон Республикаси олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги Низомий номидаги Тошкент Давлат Педагогика Университети.